अवधारणापत्र

;+ljwfg;efsf] dxTj / cfjZostf

!_ ljifo k|j]z

क) संविधान एक राजनीतिक दस्तावेज हो जसमा राज्यको संरचना, सरकारको शक्ति एवं सीमा, नागरिकका अधिकार र शासक तथा शासितका माभ्कको सम्वन्ध व्यवस्थापन गरिएको हुन्छ। यसले राज्यको राजनीतिक आदर्श, त्यसको राजनीतिक व्यवस्थाको स्वरुप र मुलुकमा तत्काल विद्यमान राजनीतिक शक्तिहरु माभ्कको अन्तर सम्वन्ध परिलक्षित गर्छ । निर्मित संविधान भएको मुलुकमा प्रायः यो मूल कानुन मानिन्छ र त्यहाँ अघि बनेका वा पछि वन्ने सवै कानुन यसका मातहत हुन्छन् । यदि ती संविधानसंग बाभि्कन्छन् भने बाभि्कएको हदसम्म स्वतः रद्द हुन्छन् । मुलुकको सार्वभौम सत्ताको अवस्थिति, निर्वाचन पद्धति र निर्णय निर्माणको पद्धति पनि संविधानले नै निर्धारण गर्छ । यो त्यो उपरी संरचना (super structure) हो जस्ले कुनै राज्यमा विद्यमान मुख्य राजनीतिक शक्तिहरु माभ्कको तत्कालको शक्ति-सम्वन्धलाई प्रष्ट्याउँछ ।

ख) वास्तवमा संविधानबाट नै कुनै मुलुक लोकतान्त्रिक हो वा निरंकुशतावादी अथवा राजतन्त्रात्मक हो वा गणतन्त्रात्मक भन्ने थाहा हुन्छ । शासन व्यवस्था जनपक्षीय हो अथवा जनविरोधी भन्ने छुट्टिन्छ । सार्वभौम सत्ता जनतामा निहित छ वा संसदमा वा कुनै जन्मजात शासक वा आभिजात्यवर्गमा भन्ने बुभि्कन्छ । शासन शक्तिको स्रोत जनता हुन्. कि कुनै परम्परागत सामन्ती शक्ति भन्ने छर्लगिन्छ । आधुनिक युगमा राजनीतिक संविधानवादको मान्यताले के भन्छ भने जीवन्त संविधानमा जनताको घड्कन बोल्दछ ।

ग) संविधान रहर वा लहडको उपज होइन । आवश्यक नभै न त नयाँ संविधान बन्छ न त बनेको संविधान फेरिन्छ । वस्तुतः कुनै पनि मुलुकमा संविधान संकटको उपज मानिन्छ । जव प्रचलित राजनीतिक व्यवस्थामा धक्का लाग्छ र परिवर्तनका लागि दवाव बढ्छ अनि त्यो नयाँ परिस्थिति र नयाा मांगलाई सम्वोधन गर्न संविधानको पुनर्लेखन वा नयां संविधानको लेखन हुन्छ । यसको मतलव नयांा संविधानले सधैं सकारात्मक परिवर्तन वा प्रगतिलाई प्रतिविम्वित गर्छ भन्ने पनि होइन । संविधानवादको इतिहासमा प्रतिगामी र सर्वसत्तावादीहरुले पनि आफ्नो राजनीतिक सत्ता सुदृढ पार्न नयाँ संविधानको सहारा लिएको देखिन्छ । नेपालकै संवैधानिक विकासको इतिहास हेर्ने हो भने २०१९ सालको संविधान जनविरोधी शासन व्यवस्थालाई टेवा दिने उद्देश्यले जारी भएको थियो भने २०४७ को संविधान तुलनात्मक रुपले उदार लोकतन्त्रलाई संस्थागत गर्ने उद्देश्यले जारी भएको थियो ।

घ) यस अवधारणा पत्रको मूख्य उद्देश्य संबिधान सभा, त्यसको निर्वाचन, समावेशी लोकतन्त्र, राज्यको पुनर्संरचना तथा संघीय राज्य प्रणाली र संविधानसभाद्वारा सुनिश्चित हुनुपर्ने अधिकारहरु का विषयमा चर्चा गर्नु हो । यसो गर्ने सिलसिलामा संविधानसभाको हाम्रो विगतको अनुभव र वर्तमान चुनौतीहरुवारे पनि छानवीन गरिनेछ ।

@_ ;+ljwfg ;efsf] l;4fGt / cf}lrTo

क) संविधानसभा संविधान निर्माणको एक लोकतान्त्रिक सिद्धान्त हो । यसका साथै यो लोक सम्प्रभुतालाई यथार्थको धरातलमा उतार्ने एक व्यवहारपरक प्रक्रिया पनि हो । लोकतन्त्रमा जनता सम्प्रभु हुन्छन् भन्ने कुरा गफको विषय मात्र होईन त्यो त व्यवहारमा पुष्टि हुनु पर्छ । वस्तुतः संविधानसभाले नै जनतामा सम्प्रभुता छ भन्ने कुरा व्यवहारमा पुष्टि गर्छ । त्यति मात्र होइन, हरेक संकटका बेला संविधानको स्वामित्वको प्रश्न पनि टडकारोसंग उठ्छ । वास्तवमा संविधानसभाका मार्फत वनेको संविधानमा जनताले आफ्नो स्वामित्व ग्रहण गर्छन् र त्यस प्रति अपनत्व जनाउंछन् । २०६२/६३ मा सम्पन्न जनआन्दोलनका बेला जव नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को स्वामित्वको प्रश्न खडा भयो त्यसवेला नेपाली जनताले त त्यस प्रति आफ्नो स्वामित्व जनाएनन् नै, स्वयं त्यसको निर्माणमा सामेल राजनीतिक दलहरुले पनि स्वामित्व जाहेर गर्न सकेनन् । तर संविधानसभाका मार्फत वनेको संविधान भएको भए त्यो यस्तो बेवारिसे हुने थिएन, किन कि जनता त्यसको पक्षमा मुठ्ठि उठाएर लाग्ने थिए । त्यसैले **संविधान सभालाई फगत एक प्रक्रिया मानेर त्यसको महत्वलाई अस्वीकार गर्ने हिजोको सोच गलत थियो ।**

ख) आज सम्म यस मुलुकमा बहुसंख्यक जनता बहीष्करण (exclusion) को शिकार भए, उनीहरुको सीमान्तीकरण (marginalization) भयो, र उनीहरु मुलुकको मूल राजनीतिक धारामा समावेश (inclusion) हुन पाएनन् भनेर ठूलो आवाज उठेको छ । यो कुरा साँचो हो । यी गहन मुद्दाहरुलाई सम्बोधन गर्न संविधान सभा जस्तो उचित बाटो अरु कुनै हुन सक्दैन । बस्तुतः समावेशी लोकतन्त्र (inclusive democracy) को यही नै पहिलो आधारभूत खुडकिलो हो । यसले दलित, जनजाति, मधेसी र महिलाहरु मात्र होईन मुलुकका आर्थिक रुपले पिछडिएका वर्गका साथ साथै धार्मिक र भाषिक अल्पसंख्यकहरुलाई समेत्र आफ्नो आवाज मुखरित गर्ने मञ्चका साथ तिनका हितहरुको समायोजन गर्ने उपयुक्त थलो प्रदान गर्दछ । आफ्नो माँगको पक्षमा अर्काले वोलिदिएको वा वकालत गरिदिएको भन्दा आफैले बोलेको वा वकालत गरेको ठीक ठहर्छ । यस हिसाबले पनि संविधान सभा आज मुलुकका सवै धर्म, सम्प्रदाय, वर्ग, जाति, जनजातिलाई राष्ट्रिय राजनीतिको मूलधारामा समावेश गर्ने उपयुक्त साधन हो ।

ग) राज्यको पुनर्संरचना (restructuring of state) को मांगले पनि यसको औचित्यको पुष्टि गर्दछ । आज मुलुकका सामु तेर्सिएका अधिकांश सामाजिक, आर्थिक समस्याहरु मुलुकमा विद्यमान २३८ वर्ष पुरानो राज्यको अति केन्द्रित संरचनाका उपज हुन् भन्ने धारणा समाजिक बैज्ञानिकहरुको छ । माओवादीहरुले पनि यिनै मुद्दालाई जोड तोडले उठाए र ठाउँ ठांउँमा "स्वायत्त जनसरकारहरु" खडा गरे । वास्तवमा राज्यलाई संघीय संरचनामा ढाल्ने कि क्षेत्रीय वा जातीय स्वायत्तताको मार्ग अवलम्बन गर्ने भन्ने प्रश्न केही समय अघि सम्म चर्चाको शिखरमा थियो । भर्खरै भएको अन्तरिम संविधानको पहिलो संशोधनले अव नेपालको राज्य संरचना संघात्मक हुने छ भन्ने टुङ्गो लगाइसकेको छ । वास्तवमा यस प्रश्नसंग सहभागितामूलक (participative) र कार्यथलोको लोकतन्त्र (workplace democracy) को अभ्याशको प्रश्न जोडिएको छ । राज्यको पुर्नसंरचनासंग जोडिएका अरु पनि थुप्रै मुद्दाहरु छन् । वास्तवमा यी सवै प्रश्नको छिनोफानो संविधान सभाले भन्दा राम्रोसंग अरु कुनै माध्यमबाट हुनसक्दैन ।

घ) फेरि राज्यको पुनर्संरचना भनेको मुलुकको भौगोलिक वा जातीय विभाजन मात्र होइन । यस भित्र आर्थिक-सामाजिक-भाषिक विषयमा समन्यायिक (equitable) सम्वन्धको स्थापना पनि पर्छ । वास्तवमा यसको सम्वन्ध भनेको राज्यको अभिन्न अंग मानिने सेना र अर्थतन्त्रसंग पनि छ । जव सम्म युद्ध सर्दारको सेनाका रुपमा एक सामन्ती परिवार प्रतिको वफादारीमा शताव्दियौं देखि अडिएको सेनाको पुनर्संरचना र सामन्ती भूमि सम्वन्धमा आधारित अर्थतन्त्रको पुर्नसंयोजन गरिंदैन तव सम्म प्रशासनिक पुनर्संरचनाको कुनै अर्थ हुंदैन । यी विषयहरुको छिनोफानोका लागि पनि संविधानसभाले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ । जव संविधान सभाले संविधान वनाउँछ त्यसमा राज्यले अपनाउने राजनीतिक व्यवस्था र अर्थ व्यवस्थाको पनि किटान हुन्छ । अर्थात नयां राजनीतिक व्यवस्थाका स्वरुपका साथै त्यसमा राज्यको अनिवार्य तत्व मानिने सेनाको मातहती र व्यवस्थापनका विषयमा पनि जनपक्षीय ढंगले टुंगो लाग्ने छ । साथै मुलुकले कस्तो अर्थ व्यवस्था अपनाउने र त्यस अन्तर्गत भूस्वामित्वको स्थिति कस्तो हुनेछ भन्ने विषयको पनि अनिवार्य रुपमा छिनोफानो हुनेछ ।

#_ o;sf] lgjf{rg

निर्वाचन पद्धति लोकतन्त्रको प्राण हो । प्रतिनिधिमूलक लोकतन्त्रमा नागरिकले आवधिक निर्वाचनमा मताधिकार प्रयोग गरेर नै आफ्नो सम्प्रभुताको अभ्याश गर्छन् । त्यसैले हरेक मुलुकले आफ्नो राजनीतिक पद्धति, परम्परा, आवश्यकता र जनचाहनालाई ध्यानमा राखी लोकप्रिय मतको अधिकतम् सदुपयोग हुने गरी निर्वाचन पद्धतिको अवलम्वन गर्छ ।

तर कुनै पनि मुलुकमा शासन सत्ता सम्हाल्नका लागि हुने आम निर्वाचनमा र संविधान सभाको निर्वाचनमा तात्विक रुपमा अन्तर हुन्छ । आम निर्वाचन भनेको निश्चित अन्तरालमा नियमित रुपमा सम्पन्न हुने राजनीतिक अभ्याश हो जसका माध्यमवाट मुलुकको जनप्रतिनिधिमूलक संस्था र शासकको निर्वाचन हुन्छ । यसमा कथं कदाचित भावावेशमा आएर वा अनर्गल प्रचारमा अल्मलिएर जनताले गलत फैसला गरे भने पनि त्यसलाई अर्को निर्वाचन द्वारा सच्याउन सकिन्छ । तर **संविधान सभाको निर्वाचन भनेको शासक छान्ने निर्वाचन होइन । यो त मुलुकको संविधान बनाउने र शासन व्यवस्था छान्ने प्रयोजनका लागि हुने निर्वाचन हो । यो कुनै पनि राष्ट्रको जीवनमा विरलै आउने ऐतिहासिक अवसर हो । यदि यसमा सही फैसला गर्न जनता चुके भने त्यसको प्रभाव उनीहरुको जीवनलाई मात्र होइन, भावी पुस्तालाई पनि पर्छ ।** आजको यो संवेदनशील घडीमा यस कुराको ख्याल हामी सवैले गर्नु पर्छ ।

संसारमा निर्वाचनका अनेकौ पद्धति प्रचलित छन् । ती मध्ये केही हुन्:

- **;fdfGo jx'dlto k4lt** : यसलाई पहिलो हुने निर्वाचित हुने (पहुनिहु) पद्धति पनि भन्दछन् । यो पद्धतिमा कुनै निर्वाचन क्षेत्रमा उठेका मध्ये वढी मत ल्याउनेले चुनाव जित्छ, उसले कुल वैध मतको बहुमत ल्याइरहनु पर्दैन । हिजो सम्म हाम्रो मुलुकमा अभ्याश गरिएको पद्धति यही हो ।
- **k"0f{ jx'dtLo k4ltM** यो पद्धतिमा कुनै उम्मेदवारले निर्वाचन जित्न खसेको कुल वैध मतको बहुमत अर्थात ५० % भन्दा बढी मत ल्याउनै पर्छ । आएन भने सवै भन्दा वढी मत ल्याउने २ उम्मेदवारका माझ पुनः निर्वाचन हुन्छ । आमने सामनेको टक्कर भए पछि कुनै एक उम्मेदवारले पूर्ण वहुमत ल्याउँछ र जित हारको फैसला हुन्छ । प्रायः संसदीय भन्दा पनि राष्ट्रपतिय निर्वाचनमा यो पद्धतिको प्रयोग गरिन्छ ।
- **;dfg'kflts k4lt** : यो पद्धति सामान्य बहुमतिय पद्धतिका दोष निराकरणका लागि विकसित गरिएको हो । यो पद्धतिमा जुन राजनीतिक दलको जनतामा जति लोकप्रियता छ त्यसले कूल सिटको त्यति नै प्रतिशत् प्रतिनिधित्व गर्न पाउँछ । यसले उत्पादित बहुमतको स्थानमा समानुपातिकतालाई अवलम्वन गर्छ । (यस भित्र पनि एकल संक्रमणीय मत प्रणाली र सूची प्रणाली पर्छन्) नेपालले अपनाउन खोजेको चाहिं समानुपातिक पद्धति अन्तर्गतको सूची प्रणाली हो ।
- **ldl>t k4lt M** पहिलो हुने निर्वाचित हुने (पहुनिहु) पद्धति र समानुपातिक निर्वाचन पद्धतिलाई मिसाएर प्रयोग गर्नु भनेको नै मिश्रित पद्धति हो । यसका पनि अनेक रुप हुन्छन् । नेपालले अहिले सम्म संविधान सभाको निर्वाचनका लागि पहुनिहु र समानुपातिक पद्धतिको सूची प्रणालीलाई मिसाउने भनेकोछ ।

यी विभिन्न पद्धतिका आ-आफ्ना किसिमका सबल र दुर्वल पक्ष छन् । वास्तवमा कुन मुलुकका लागि कस्तो निर्वाचन पद्धति ठीक हुन्छ भन्ने कुनै सर्वमान्य वा सर्व स्वीकार्य मत छैन । यसको मतलव के हो भने सवैलाई ठीक हुने निर्वाचनको कुनै पद्धति (fit for all size) हुँदैन । हरेक मुलुकले आ-आफ्नो आवश्यकता अनुसारको निर्वाचन पद्धति अपनाउँछन् ।

g]kfnL cg'ejM-नेपालले समय समयमा लोकतन्त्रको अभ्याश गर्दा जुन निर्वाचन पद्धति अपनायो त्यसलाई पहिलो हुने निर्वाचित हुने पद्धति (first past the post system FPTP वा पहुनिहु) भन्दछन् । यो सामान्य बहुमतीय प्रणाली कै एक रुप हो । यस पद्धतिमा कुनै निर्वाचन क्षेत्रमा खडा भएका उम्मेदवारहरु मध्ये जुन उम्मेदवारले अरु भन्दा धेरै मत पाउँछ त्यसैले जित्छ । यो पद्धतिको विशेषता के हो भने यो बुझ्न अति सरल हुन्छ र यसले सजिलै निर्णय दिन्छ । तर यसको सवैभन्दा ठूलो कमजोरी के हो भने यसले जनमतको सही प्रतिविम्व दिंदैन । यसले पार्टीहरुलाई बहुमत प्राप्त गर्न सजिलो भए पनि त्यो वास्तविक बहुमत नभै उत्पादित बहुमत हुन्छ । यस पद्धतिमा पार्टीहरुले जित्ने स्थान र तिनले प्राप्त गर्ने लोकप्रिय मतका माझ ठूलो फरक हुन्छ । धेरै पटक बहुमत जनताको विरोध हुँदा हुँदै पनि कुनै पार्टी निर्वाचनमा ठूलो पार्टीका रुपमा स्थापित भै सत्तारुढ हुन्छ । त्यसैले हिजो आज थुप्रै मुलुकमा यसको विकल्पका रुपमा समानुपातिक निर्वाचन पद्धति वा यी दुवै पद्धतिलाई मिसाएर प्रयोग गरेको पाइन्छ ।

;+ljwfg ;efsf] lgjf{rgdf ckgfOg] lgjf{rg k4ltM-संविधान सभाको निर्वाचनको उद्देश्य नै फरक भएको र विगतमा अपनाइको पहिलो हुने निर्वाचित हुने (पहुनिहु) पद्धतिका कमीहरुलाई बुझेको हुँदा हामी कहाँ अहिले सम्म पहिलो हुने निर्वाचित हुने (पहुनिहु) र समानुपातिक पद्धतिलाई मिसाइने सहमति भएको छ । यी दुवै निर्वाचनमा दलहरुले पाउने मतलाई मिसाएर परिणाम निकाल्ने भन्दा पनि यिनको समानान्तर रुपमा प्रयोग गर्ने सोच देखिन्छ । भन्नुको अर्थ यस पालिको निर्वाचनमा मतदाताले दुई वटा मत हाल्छन् । एउटा, आफ्नो क्षेत्रमा उठेका उम्मेदवारलाई र अर्का पार्टीलाई । पहुनिहुका लागि छुट्याइएको २४० स्थानमा आ-आफ्नो क्षेत्रमा उठेका उम्मेदवारहरु मध्ये जसले अरु भन्दा बढि मत ल्याउँछ त्यसले निर्वाचन जित्छ ।

समानुपातिक निर्वाचनका लागि पहुनिहुका लागि निर्धारण गरिएको संख्या बराबर नै २४० सिट छुट्याइने व्यवस्था छ । यसका लागि सम्पूर्ण मुलुकलाई एक निर्वाचन क्षेत्र बनाइएको छ । निर्वाचनमा राजनीतिक दलहरुले उम्मेदवारको सूची निर्वाचन आयोगमा दर्ता गर्नुका साथै प्रकाशित समेत गर्छन् । मतदाताले त्यही सूची हेरेर आफूले मन पराएको राजनीतिक दललाई एक मत दिन्छ । मत गणना गर्दा जुन राजनीतिक दलले जति प्रतिशत् लोकप्रिय मत पाउँछ त्यसले कूल सिटको त्यति नै प्रतिशत् सिट जित्छ । यो पद्धतिलाई समानुपातिक अन्तर्गतको सूची प्रणाली भन्दछन् । संविधानधानको धारा ६३ को उपधारा ४ ले दलहरुले सूचीमा उम्मेदवार समावेश गर्दा महिला, दलित, उत्पीडित जाति आदिवासी जनजाति, पिछडिएका क्षेत्र, मधेशी, लगायत अन्य वर्ग समेतको कानुनमा व्यवस्था भए बमोजिम प्रतिनिधित्व गराउनु पर्ने व्यवस्था गरेकोछ । भर्खरै व्यवस्थापिका-संसदवाट पारित संविधान सभा सदस्य निर्वाचन ऐन २०६४मा यस सम्वन्धमा निम्नानुसारको व्यवस्था भएको छ-

अनुसूचि - १
(दफा ७ को उपदफा (३) सँग सम्बन्धित

उम्मेदवारको बन्दसूचिको लागि उम्मेदवारको प्रतिशत

क्र.स.	प्रतिनिधित्व हुने समूह		उम्मेदवारको प्रतिशत
	महिला		५०%
१.	मधेशी	महिला	१५.६%
		पुरुष	१५.६%
२.	दलित	महिला	६.५%
		पुरुष	६.५%
३.	उत्पीडित जाति/आदिवासी जनजाति	महिला	१८.९%
		पुरुष	१८.९%
४.	पिछडिएको क्षेत्र✾	महिला	२%
		पुरुष	२%
५.	अन्य●	महिला	१५.१%
		पुरुष	१५.१%

स्पष्टीकरण: कतिपय उम्मेदवारले एकभन्दा बढी समूहको प्रतिनिधित्व गर्ने भएको हुँदा सबै समूहको उम्मेदवार प्रतिशतको जोड सयभन्दा बढी प्रतिशत देखिन आएको छ ।

....

द्रष्टव्य:

✾ "पिछडिएको क्षेत्र" भन्नाले अछाम, कालिकोट, जाजरकोट, जुम्ला, डोल्पा, बझाङ, बाजुरा, मुगु र हुम्ला जिल्लालाई जनाउाछ ।

● अन्य भन्नाले यस अनुसूचिमा स्पष्ट उल्लेख नभएका समूहहरुलाई जनाउँछ ।

यसरी पहुनिहु र समानुपातिक निर्वाचन पद्धति अनुसार निर्वाचित हुने कुल सीट संख्यामा १७ जना सहमतिका आधारमा सरकारले मनोनित गरेपछि संविधानसभा पूर्ण बन्दछ । अहिले सम्मको व्यवस्था अनुसार संविधान सभामा कूल संख्या ४९७ रहने निधो भएको छ ।

तर नेकपा (माओवादी) यति बेला यो संवैधानिक प्रावधानको विपक्षमा छ । त्यस पार्टीले २०६४साल असोज १ गते सरकार छाड्नु अघि २२ सुत्रीय माँग अघि सार्‍यो । ती माँग मध्ये यौटामा पूर्णसमानुपातिक निर्वाचन पद्धतिको माँग गरिएको छ । भर्खरै सम्पन्न व्यवस्थापिका -संसदको विशेष अधिवेशनले सामान्य बहुमतले यही समानुपातिक निर्वाचनको व्यवस्था गर्नका लागि प्रस्ताव पारित गरेको छ । यति यो मुद्दाले पनि राजनीतिक गतिरोध उत्पन्न गरेको छ र संविधान सभाको मात्र के कुरा सम्पूर्ण शान्ति प्रक्रिया नै अन्योलमा परेको छ ।

lgjf{rgn] l5gf]kmfgf] ug]{ ;jfnx?:- यो निर्वाचन सरकार बनाउने उद्देश्यले आवधिक रुपमा हुने संसदीय निर्वाचन जस्तो होइन । यसवाट सरकार कुन पार्टीले बनाउाछ भन्ने कुराको छिनोफानो हुँदैन । यो त्यो भन्दा कता हो कता ठूलो विषयको टुङ्गो लगाउने निर्वाचन हो । यसवाट मुलुकको शासन व्यवस्था कस्तो बनाउने भन्ने विषयको निर्धारण हुन्छ । यो मुलुक गणतान्त्रिक बन्ने कि पहिले जस्तै राजतन्त्रात्मक रहिरहने हो भन्ने अहं सवाल यसै निर्वाचनले फैसला गर्ने छ किन कि संविधानको धारा १५९ को उपधारा ३ मा गरिएको व्यवस्था अनुसार संविधान सभामा चुनिएका प्रतिनिधिहरुको पहिलो वैठकले नै यो मुलुकमा राजतन्त्रको भविष्य निर्धारण गर्ने छ । हुन त सोही धाराको अर्को उपधारामा राजावाट संविधानसभाको निर्वाचन हुन नदिन गंभीर व्यवधान उत्पन्न हुन गएमा

व्यवस्थापिका -संसदको दुइ तिहाइ वहुमतले संविधान सभाको निर्वाचन अगावै पनि राजतन्त्र समाप्त गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ । र भर्खर सम्पन्न व्यवस्थापिकाको विशेष अधिवेशनले पनि लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको प्रक्रिया थाल्ने प्रस्ताव पारित गरेको छ । त्यस्तै यो मुलुकमा कस्तो संघात्मक शासन अपनाउने, समावेशी लोकतन्त्रको स्वरुप कस्तो हुनेछ, नेपालीहरुले के कस्ता अधिकार पाउनेछन्, मुलुकले कस्तो अर्थ प्रणाली अपनाउने छ, सामाजिक सुरक्षाका के कस्ता व्यवस्था हुनेछन् भन्ने जस्ता महत्वपूर्ण प्रश्नहरुको टुङ्गो पनि यसैले लाउनेछ । त्यसैले यो निर्वाचनमा सबै बालिग नेपालीले भाग लिनैपर्छ ।

$_ ;dfj]zL nf]stGq eg]sf] s] xf] <

समावेशी लोकतन्त्र भनेको शास्त्रीय लोकतन्त्र र समाजवादको वैचारिक समन्वयको उपज हो । यसमा जनमुक्ति आन्दोलनहरु, मानव अधिकार आन्दोलन, महिला अधिकारवादी आन्दोलन र हरियाली आन्दोलन (Green movement) जस्ता संसारका नवीनतम् आन्दोलनहरुको पनि त्यति नै योगदान छ । प्रतिनिधिमूलक लोकतन्त्र बढी प्रकृयामुखी भयो जसले राजनीतिक संस्थाहरुको पूर्ण विकास भएका पश्चिमी मुलुकहरुमा राम्रोसँग काम गरे पनि हाम्रो जस्तो मुलुकमा त्यो कर्मकाण्डी लोकतन्त्र (Ritualistic democracy) मा रुपान्तरित हुनपुग्यो । त्यति मात्र होइन, उदारवादी विचारमा आधारित प्रतिनिधिमूलक लोकतन्त्रले अंगालेको बजार अर्थतन्त्र र समाजवादी शासनले अंगालेको केन्द्रीय योजनाले मुठ्ठीभर ठालुहरुको हातमा शक्ति केन्द्रित हुनपुग्यो । परिणामस्वरुप नयाा शहस्राव्दीको आगमनसागै विश्व अनेकौं बहुआयामिक राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक एवं वातावरणीय संकटहरुले घेरिन गयो । समावेशी लोकतन्त्रको धारणा यिनै समस्याहरुलाई चिर्दै समाजका सबै तहहरुमा शक्तिको समान वितरण गर्ने अभिप्रायले विकास भएको हो । यो व्यक्तिमाथि व्यक्तिको प्रभुत्वको सख्त वर्खिलाफमा छ ।

समावेशी लोकतन्त्रले सार्वजनिक वृत्त (Public realm) भित्र राजनीतिक क्षेत्रलाई मात्र होइन, आर्थिक, सामाजिक र वातावरणीय क्षेत्रलाई समेत समेट्दछ । अर्थात ती सबै क्षेत्र जहाँ सार्वजनिक विषयमा सामुहिक निर्णयहरु हुन्छन् समावेशी लोकतन्त्रको दायरामा पर्दछन् । यसले यी सबै क्षेत्रमा गरिने सार्वजनिक निर्णय प्रक्रिया लोकतान्त्रिक र समावेशी हुनुपर्ने मान्यता अघि सार्छ । प्रकारान्तरमा भन्नुपर्दा समावेशी लोकतन्त्रका राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक र वातावरणीय पक्ष हुन्छन् र ती सबै क्षेत्रमा हुने लोकतान्त्रिक अभ्यासले मात्र समावेशी लोकतन्त्रलाई पूर्णता प्रदान गर्दछ ।

राजनीतिक क्षेत्रमा समावेशी लोकतन्त्रले भाग्यवादी वा जन्मजात श्रेष्ठताको पुरातन मान्यतालाई अस्वीकार गर्दछ । यो संस्थागत राजनीतिक प्रकृयामा अल्पतान्त्रिक प्रकृति (Oligarchic nature) को व्यवहारको विरोधी छ । यो सबै तहका राजनीतिक संरचनाहरुमा असमान राजनीतिक शक्ति सम्बन्धको वर्खिलाफमा छ । अर्थात यो सबै प्रकारका क्षेत्रीय, परिसंघीय (Confederal) र स्थानिय नागरिक संस्थाहरुमा महिला, जनजाति, दलित र अन्य सामाजिक सांस्कृतिक समूहहरुको समानुपातिक प्रतिनिधित्वको पक्षपाती छ । अर्थतन्त्रको क्षेत्रमा पनि यसले यिनै कुराहरुको पक्षपोषण गर्दछ । प्रकारान्तरमा भन्ने हो भने समावेशी लोकतन्त्रले अर्थतन्त्रको क्षेत्रमा पनि आर्थिक समावेशिता (Economic inclusiveness) को वकालत गर्दछ । यसले अल्पतान्त्रिक प्रकृतिका संस्थागत आर्थिक प्रकृयाहरुका साथै असमान आर्थिक शक्ति सम्बन्धहरुको विरोध गर्दछ । यसले सबै जाति जनजाति, महिला र दलितको रोजगारी लगायत सबै आर्थिक स्रोतहरुमाथि समान पहाुचको तरफदारी गर्दछ । आर्थिक लोकतन्त्र, सामुदायिक आत्मनिर्भरता, उत्पादनशील स्रोतहरुमा सामुदायिक स्वामित्व र स्रोतहरुको परिसंघीय बाांडफााटको पक्षपाती हुन्छ ।

राजनीतिक र आर्थिक क्षेत्रमा मात्र समावेशीकरण भएर पुग्दैन । अतः समावेशी लोकतन्त्रले सामाजिक क्षेत्रमा पनि समावेशीकरणको माग गर्दछ । सामाजिक क्षेत्रमा समावेशी लोकतन्त्र भन्नाले कामको थलो, घर, शिक्षण संस्था र यस वृत्तमा पर्ने आर्थिक वा सांस्कृतिक संस्थाहरुको लोकतान्त्रीकरणको सवाल हो । रोचक कुरा त के छ भने समावेशी लोकतन्त्रको वातावरणीय पक्ष पनि हुन्छ । यसले वातावरण-मैत्री संरचनागत रुपरेखाको परिकल्पना गर्दछ । बजार अर्थतन्त्र र राज्य-समाजवाद भन्दा भिन्न यसले वातावरणसाग बढी मेलमिलापपूर्ण सम्बन्धको विकास गर्ने कुरामा विश्वास राख्छ । स्थानीय निकायहरु र सामुदायिक संस्थाहरुलाई तिनका वरिपरिका प्राकृतिक स्रोतहरुमाथि अधिकार नै वातावरणका क्षेत्रमा समावेशी लोकतन्त्रको सार हो । वास्तवमा आफ्नो आसपासको जल, जमीन र जंगल जस्ता प्राकृतिक स्रोतहरुमा समुदायको नियन्त्रण रहने व्यवस्थाले एकातिर जनताको आर्थिक अवस्थामा सुधार ल्याउँछ भने अर्कोतिर पर्यावरणको संरक्षणमा गतिलो टेवा मिल्छ ।

समावेशी लोकतन्त्र एक बहुआयामिक अवधारणा हो र यसको अवलम्बनले लोकतान्त्रिक परिवेशमा मुलुकका सबै जाति र क्षेत्रको सर्वतोमुखी विकास सम्भव हुन्छ । वास्तवमा यिनै कारणहरुले गर्दा विद्रोही नेकपा (माओवादी) मात्र होइन आन्दोलनरत सात दलले पनि नेपालको परिप्रेक्षमा समावेशी लोकतन्त्रको पक्षमा आवाज उठाएका हुन् । यसैकारण अन्तरिम संविधान २०६३ले राज्यको अग्रगामी पुनर्संरचना गरी यसलाई समावेशी बनाउने व्यवस्था गरेको छ (धारा १३८) ।

अब जब कि ऐतिहासिक जनआन्दोलनमा जनताको जित भएको छ र संसदवादीसात दल र नेकपा(माओवादी) मिलेर अन्तरिम सरकार खडा भएको छ, स्वाभाविक रुपमा समावेशी लोकतन्त्र यो मुलुकको प्रमुख कार्यसूची बन्न पुगेको छ । यसैले शताब्दियौंदेखि सीमान्तीकरण र बहिष्करणको शिकार भएका नेपालका जनजाति, दलित, महिला र

मधेशीहरुलाई राष्ट्रिय जीवनको मूलधारमा ल्याउाछ भन्ने विश्वास गरिएको छ । राज्यको पुनः संरचनासाग जोडिएर समावेशी लोकतन्त्रको प्रयोग हुादा यसले राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक एवं वातावरणीय क्षेत्रमा व्यापक जनसमुदायको पहुँच बढाउँनेछ ।

%_ /fHo ;+/rgfsf] :j?k (Nature of State structure)

राज्यलाई त्यसको बनावट वा संरचनाका आधारमा मुख्यतः दुई भागमा बाािडिन्छ । ती हुन्- एकात्मक (Unitary) र संघात्मक (Federal) ।

एकात्मक राज्य (Unitary state):–त्यस्तो राज्य जसमा राज्य संचालनका सम्पूर्ण राजनीतिक एवं प्रशासनिक शक्ति केन्द्रीय सरकारमा निहित रहन्छ त्यसलाई एकात्मक राज्य भन्दछन् । यस्तो राज्यमा राजनीतिक-प्रशासनिक सुविधाका लागि केन्द्र वाहेक मातहतका राजनीतिक वा प्रशासनिक एकाइहरुमा केही शक्ति प्रत्यायोजन गरिए पनि ती शक्ति मौलिक हुादैनन् । ती केन्द्रीय सरकारको निगाह वा तजवीजमा मात्र प्राप्त भएका हुन्छन् । यस्तो राज्यमा यौटै कार्यपालिका र यौटै विधायिका हुन्छन् र तिनले नै मुलुक भरको शासनको जिम्मेवारी बहन गर्छन् । हुन त एकात्मक राज्य पनि अति केन्द्रिकृत र विकेन्द्रित गरी दुइ प्रकारका हुन्छन् । अहिले सम्मको नेपाल अति केन्द्रिकृत एकात्मक राज्यको कित्तामा पर्छ भने वेलायत र चीन विकेन्द्रित एकात्मक राज्यको कित्तामा पर्छन् ।

संघात्मक राज्य (Federal State):–त्यस्तो राज्य जसमा राज्य संचालनका राजनीतिक एवं प्रशासनिक शक्ति एक भन्दा बढी केन्द्रमा निहित हुन्छ र केन्द्र बाहेकका अन्य तहका राजनीतिक एकाइहरुले प्राप्त गर्ने शक्ति पनि मौलिक हुन्छन् त्यसलाई संघात्मक राज्य भन्दछन् । यस्तो राज्यमा संविधान द्वारा नै खडा गरिएका केन्द्र वाहेकका पनि सरकार हुन्छन् र तिनको अधिकार केन्द्रको निगाह वा तजवीजवाट होइन संविधान द्वारा नै प्रदान गरिएको हुन्छ । संघात्मक राज्यमा केन्द्रीय कार्यपालिका र विधायिका झै प्रदेश तहमा पनि जन निर्वाचित कार्यपालिका र विधायिका हुन्छन् । नीति र निर्णय निर्माणका बहुकेन्द्र हुनु नै संघात्मक राज्यको निशानी हो । संयुक्त राज्य अमेरिका, भारत , अष्ट्रेलिया इत्यादि मुलुक यसका उदाहरण हुन् ।

नेपालमा राज्यको पुनर्संरचना गरी त्यसलाई हाल सम्मको एकात्मक स्वरुपवाट संघात्मक बनाउनु पर्छ भन्ने माग उठेको छ । सन् १७६८ मा आधुनिक नेपालको स्थापना भए देखि नै यो राज्य एकात्मक रहेको र यो अति केन्द्रित सामन्ती राज्यले मुलुकका वहुसंख्यक जनतालाई वहिष्करणको शिकार बनाएकाले आज संघीयताको माग जोडतोडले उठेको छ । यो मागको चाप यति विघ्न अनुभव गरियो कि संविधान सभाको चुनाव समेत नपर्खी सात दलको गठबन्धन सरकारले नेकपा (माओवादी) को सहमतिमा अन्तरिम संविधानको संशोधन गरी यसलाई संघात्मक स्वरुप प्रदान गर्ने प्रावधान समावेश गर्नुपर्‍यो ।

प्रश्न उठ्छ, नेपाल राज्यलाई किन संघात्मक वनाउनु पर्‍यो ? यसले मुलुकको कुन समस्याको समाधान गर्छ ? के ती समस्याहरु राज्यको स्वरुप संघात्मक नहुँदा समाधान हुन्थेनन् ?

वास्तवमा नेपाल एक वहुजातीय, वहुभाषी, वहुसांस्कृतिक तथा वहुधार्मिक मुलुक हो । यति सानो भूखण्डमा संसारमा अन्यत्र कतै पनि यस्तो विविधता देखिंदैन । तर आधुनिक नेपालको स्थापना भए यताको समग्र इतिहासलाई नियाल्दा के देखिन्छ भने यहाँको सामन्ती सत्ताले मुठ्ठी भर सामन्ती वर्गको हितमा एक भाषा ,एक संस्कृति, एक धर्मका नीतिलाई कठोरतापूर्वक अवलम्वन गर्‍यो । यहााका आदिवासी, जन जाति, दलित, महिला तथा मधेशीका लागि देश आफ्नो भए पनि राज्य आफ्नो बन्न सकेन । उपेक्षा, वंचना, सीमान्तीकरण नै तिनको नियति बन्यो ।

राष्ट्र निर्माण राजा महाराजाहरुको पेवा हो भन्ने गलत मान्यतालाई अंगिकार गरेकाले राज्य बने पनि नेपाल राष्ट्र बन्न सकेन । २०६२/६३ को महान जनआन्दोलनबाट पहिलो पल्ट के सत्य उद्घाटित भयो भने राष्ट्र निर्माण माथिवाट होइन तलवाट हुनु पर्दोरहेछ । जनस्तरवाट निर्मित राष्ट्र नै सही अर्थमा दिगो राष्ट्र हुँदोरहेछ ।

यति बेला यो मुलुकमा बहीष्करणको शिकार बनेका बहुसंख्यक नेपाली जनता राज्यमा आफ्नो हिस्सेदारी मागिरेछन् । संघीयताको माँग त्यसैको नतिजा हो । वास्तवमा संघीय राज्यले शासन र प्रतिनिधित्वका लागि बहुकेन्द्र स्थापित गर्छ । परिणाम स्वरुप जनताले शासनमा सहभागिताका लागि प्रचुर एवं फराकिलो धरातल प्राप्त गर्छन् ।

नेपाल संघात्मक बन्दा यसले समावेशी लोकतन्त्रलाई संस्थागत गर्नेछ । यसका माध्यमवाट जनताले बहिष्करणवाट मुक्ति पाउनेछन् । निर्णयका वहु-केन्द्र बन्दा लोकतन्त्र समाजको सबैभन्दा तल्लो तह सम्म पुग्छ । सामन्ती शक्तिको सत्ताको वृत्तमा रहेको निरंकुश र एकलौटी पकडलाई नतोडी यो मुलुकको विकास सम्भव छैन । र जब सम्म यो राज्य एकात्मक रहन्छ तव सम्म यो सामन्ती दुष्चक्र तोड्न सम्भव छैन । यसले पनि राज्यको पूनर्संरचना गरी यसलाई संघात्मक बनाउनु जरुरी छ ।

संघीयताका पनि अनेक रुप र ढाचा हुन्छन् । तिनको निर्माण भौगोलिक, जातीय, भाषिक आधार मध्ये कुनै एक आधार वा तिनको मिश्रणको आधारमा हुन सक्छ । त्यस्तै संघीयता पनि पूर्ण वा अर्ध संघीयता हुनसक्छ । यो प्रतिस्पर्धात्मक र सहयोगात्मक पनि हुन सक्छ । संसारमा संघीय शासनको स्थापना साना साना राज्यहरुले आपसी परामर्शवाट पनि गरेका दृष्टान्त पाइन्छन् (अमेरिका स्वीट्जरल्याण्ड) भने एकात्मक राज्यले पनि समयको मागलाई सम्वोधन गर्न संघात्मक स्वरुप ग्रहण गरेका छन् (भारत,बेल्जियम) । त्यसैले कुनै राज्यले किन संघीयता अवलम्वन गर्छ वा कस्तो किसिमको संघीयता अपनाउाछ भन्ने कुरा उसकै निर्णयमा भर पर्छ । यस प्रसंगमा सवैलाई फिट हुने कुनै फर्मुला छैन । हरेक मुलुकले आफ्नालागि आफै बाटो खोज्नुपर्छ । नेपालले संघीय ढाचाको राज्य प्रणली अबलम्वन गर्ने अठोट गरेको भए पनि अन्तरिम संविधानले यसका लागि आयोग गठन गर्ने सम्मको व्यवस्था गरेको छ । वास्तवमा यस वारे अहिले वहस, छलफल र राजनीतिक सहमति बने पनि संविधान सभाको निर्वाचन पछि गठन हुने संविधान सभाले नै हाम्रो संघ निर्माणको आधार ,संख्या र स्वरुप निर्धारणवारे अन्तिम निर्णय गर्ने छ ।

त्यसैले आज हरेक जाति, क्षेत्र र भाषा–भाषी जनताले यो तय गर्न जरुरी छ कि तिनलाई कस्तो किसिमको संघीय राज्यको आवश्यकता छ । तर संघको स्वरुप जस्तो भए पनि के कुरा निश्चित छ भने राज्य संचालनका प्रतिरक्षा, शान्ति सुरक्षा, विदेश नीति, मौद्रिक नीति,ठूला आयोजना इत्यादि बाहेकका सम्पूर्ण कार्यहरु प्रदेशहरुमा निर्वाचित सरकारहरुले गर्नेछन् । यो त संघीय राज्य व्यवस्था नै हो जस्ले समावेशी लोकतन्त्रलाई व्यवहारमा रुपान्तरित गर्छ । वास्तवमा संघीय राज्य स्वभावैले बढी लोकतान्त्रिक हुन्छ किन कि यस भित्र निर्वाचित बहु- निर्णय केन्द्रहरु क्रियाशील हुन्छन् । यहाा ध्यान दिनु पर्ने कुरा के पनि छ भने राज्य संघात्मक हुँदा शक्ति केन्दवाट क्षेत्र सम्म त आउाछ तर त्यसले स्वतः स्थानीय तहलाई अधिकार सम्पन्न बनाउादैन । यसका लागि स्थानीय निकायलाई पनि संविधानद्वारा नै अधिकारसम्पन्न बनाउनु पर्छ अनि मात्र संघात्मक शासन प्रणालीले सार्थकता पाउँछ ।

तर कुनै राज्य संघात्मक बन्ने बित्तिकै त्यसका सवै समस्याहरु स्वतः समाधान हुन्छन् भन्ने पनि ठान्नु हुन्न । यो त माध्यम मात्र हो । यसले राज्यलाई जन स्तरवाटै बलियो बनाउने र विकासका शक्तिहरुलाई प्रस्फुटित र उजागर हुन सघाउने सम्म हो । यदि जनता सजग भएनन् र राजनीतिक नेतृत्व दूरदृष्टि युक्त र गतिशील भएन भने मुलक संघात्मक हुँदैमा केही हुँदैन ।

^_ ;+ljwfg;efn] ;'lglZrt ug]{ d'Vo clwsf/x?

संविधानसभा निर्वाचनको सवैभन्दा महत्वपूर्ण पक्ष भनेकै यसले जनतालाई सबल,अधिकार सम्पन्न, र सार्वभौमसत्ता युक्त पार्ने कुरा हो । वास्तवमा संविधानसभाले बनाउने संविधानले सवै भन्दा बढी जन अधिकारको प्रत्याभूति गर्छ । यसले जनतालाई प्रत्याभूत गर्ने प्रमुख अधिकारहरु यस प्रकार छन्:-

- नयाँ संविधान
- संघीय शासन प्रणाली
- समावेशी लोकतन्त्र
- मानव अधिकार
- विकासको अधिकार
- गाँस बास र कपासको अधिकार
- शिक्षाको अधिकार
- स्वास्थ्यको अधिकार
- रोजगारको अधिकार
- भाषिक अधिकार
- धार्मिक अधिकार
- जातीय अधिकार
- बाल अधिकार
- महिला अधिकार
- न्यायको अधिकार
- दलित अधिकार
- खाद्य संम्प्रभुताको अधिकार, इत्यादि

यी बाहेक महत्वपूर्ण प्रश्नहरुमा जनमत संग्रहको व्यवस्था जस्ता विषय पनि यस भित्र पर्छन् । वास्तवमा जनताले संविधान सभाको निर्वाचनमा भाग लिंदा ध्यान दिनु पर्ने कुरा के छ भने यो सरकार बनाउने निर्वाचन होइन । त्यसैले यस निर्वाचनमा भोट हाल्दा को आफ्ना प्रतिनिधि हुन्छन् र तिनवाट के फाइदा लिनसकिन्छ भन्ने आधारमा भोट हाल्ने होइन । उम्मेदावार वा पार्टीहरु मध्ये को समावेशी लोकतन्त्र, राज्यको संघात्मकता, अर्थतन्त्रको पुनर्संरचना र जन अधिकारका विषयमा सही दृष्टिकोण राख्छन् र भरपर्दा छन् तिनलाई रोज्नुपर्छ । किन कि यदि यो निर्वाचनमा जनताले सही प्रतिनिधिहरु छान्नसकेनन् भने तिनको मात्र होइन तिनका भावी सन्ततिको पनि भाग्य र भविष्य धरापमा पर्ने छ । सवैले यो कुराको बेलैमा मनन गर्न जरुरी छ ।

(यो अवधारणा पत्र मासमका उपाध्यक्ष प्रा. कृष्ण पोखरेलद्वारा तयार पारिएको हो)